

نقش آخرت‌گرایی در رابطه انسان و محیط زیست از دیدگاه نهج البلاغه

فاطمه مرادی کهنگی^۱، حسین چراغی‌وش^{۲*}، علی نظری^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۲۵

چکیده

نهج البلاغه بعد از قرآن کریم، بهترین منبع برای واکاوی مباحث اسلامی در همه زمینه‌ها است. رابطه انسان و محیط زیست یکی از این مباحث است. در اسلام بیش از هر دین و مکتبی به رفتار صحیح با محیط زیست سفارش شده است. با توجه به این که انسان در روز قیامت نسبت به تمام اعمال خویش مورد سؤال واقع می‌شود که چرا با وجود انذارها، نهی‌ها، راهنمایی‌ها و تبیین رفتارهای صحیح و شناسایی رفتارهای ناپسند، حیوانات را آزار داده و نسبت به طبیعت کوتاهی کرده است، اهمیت آخرت‌گرایی انسان در رابطه با محیط زیست روشن می‌گردد. آنچه در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و به کارگیری ابزار کتابخانه‌ای پیرامون آن سخن گفته شده، مجموعه‌ای از رفتارهایی است که مشخص کننده حقوق متقابل انسان و محیط زیست می‌باشد و می‌توان از آن به راهبردهایی از نهج البلاغه در حیطه رفتار تعبیر کرد که در قالب فضایل و ردایل رفتاری صورت دقیقی از روابط انسان با محیط زیست را بر اساس نهج البلاغه ترسیم می‌کند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که احساس مسؤولیت نسبت به حیوانات، اهمیت دادن به تغذیه آنان و مراعات حالشان هنگام کار، خستگی، بیماری و پیری، پرهیز از اذیت و آزار و ترساندن آنان از مهم‌ترین موضوعات در رابطه با حیوانات است. همچنین حفظ درختان و اهتمام به کشاورزی، انتخاب آب مناسب و تنظیم آبیاری درختان، توجه به عوامل زیست محیطی در انتخاب محیط زندگی، نگاه به گل‌ها و سبزه‌زار، استفاده از پوشش مناسب فصلی نیز از مهم‌ترین موضوعات در رابطه با طبیعت است.

کلیدواژه‌ها: آخرت‌گرایی، امام علی(ع)، حیوانات، رفتار، طبیعت، نهج البلاغه.

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه لرستان

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه لرستان

۳. استاد گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه لرستان

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

محیط‌زیست یکی از مسائل مهم در جوامع مختلف، به‌ویژه جامعه اسلامی است. حیوانات، درختان و گیاهان، آب، خاک و هوا و... از مواردی هستند که اسلام برای آن‌ها اهمیت فوق‌العاده‌ای قائل است. خداوند از بین مخلوقات، انسان را برگزید، او را اشرف مخلوقات گردانید و تمام پدیده‌های طبیعی را برای برطرف کردن نیازهای او خلق کرد؛ تا او در سایه استفاده از آن‌ها زندگی بهتری را تجربه کرده و امکانات لازم را برای کسب کمال و رسیدن به مقصد نهایی در اختیار داشته باشد. خداوند در آیات متعددی از قرآن کریم به این مسئله اشاره فرموده است: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ (اسراء/۷۰) (و حَقّاً که ما فرزندان آدم را کرامت و شرافت بخشیدیم و آن‌ها را در خشکی و دریا سوار کردیم و آن‌ها را از انواع پاکیزه‌ها روزی نمودیم و آن‌ها را بر بسیاری از آفریده‌های خود برتری کامل دادیم) و آیه ﴿وَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (جاثیه/۱۳) (و آن‌چه در آسمان‌ها و آن‌چه در این زمین است همه را که از اوست به سود شما مسخّر نمود. حَقّاً که در این (تسخیر) نشانه‌هایی است برای گروهی که می‌اندیشند).

نهج‌البلاغه نیز به‌عنوان ارزشمندترین و جامع‌ترین کتاب جهان اسلام بعد از قرآن کریم به این موضوع در حوزه‌های مختلف آن پرداخته است. امام علی(ع) نظام آفرینش را در خدمت انسان می‌داند: «آگاه باشید، زمینی که شما را بر پشت خود می‌برد و آسمانی که بر شما سایه می‌گستراند، فرمانبردار پروردگارند و برکت آن دو به شما نه از روی دلسوزی یا برای نزدیک شدن به شما و نه به امید خیری است که از شما دارند، بلکه آن دو، مأمور رساندن منافع شما بوده، اوامر خدا را اطاعت کردند، به آن‌ها دستور داده شد که برای مصالح شما قیام کنند و چنین کردند» (خطبه/۱۴۳).

آخرت‌گرایی به معنای در نظر داشتن معاد و زندگی دوباره در سرای آخرت است. به‌گونه‌ای که رفتارهای انسان سمت و سو پیدا کرده و در راستای رسیدن به سعادت در آن جهان باشد. در واقع انسان با محور قرار دادن زندگی اخروی، می‌تواند از این دنیا کمال بهره را برده و از سوی دیگر سعادت اخروی را نیز کسب نماید. آن‌چه روشن است این است که انسانی که دنیا را ناپایدار و آخرت را به‌عنوان محل زندگی جاودان پذیرفته است سعی بر آن می‌دارد که با حیوانات و طبیعت رفتار مطلوبی داشته باشد و می‌کوشد بهترین بهره را از این نعمت‌ها ببرد و با استفاده‌ی مناسب و به جا دنیا را مزرعه آخرت خویش قرار دهد. از آنجایی که زندگی در آن سرا زندگی جاودانه‌ای خواهد بود و همچنین انسان در صورت تخطی از اوامر الهی و ظلم به دیگران از جمله محیط‌زیست مورد بازخواست قرار می‌گیرد اهمیت آخرت‌گرایی و پژوهش پیرامون رابطه انسان با محیط‌زیست در منابع دینی به‌ویژه نهج‌البلاغه روشن می‌شود. منظور از محیط‌زیست در این پژوهش طبیعت و حیوانات است که طی آن در قالب فضائل و ردائل رفتاری به طرح رفتارهایی پرداخته خواهد شد که در زمینه‌ی رابطه انسان و محیط‌زیست در نهج‌البلاغه به آن‌ها اشاره شده است.

۱-۱. بیان مسئله

باور به معاد، یکی از کاربردی‌ترین مبانی اعتقادی است که طبق آن مرگ، نقطه پایان زندگی نیست. معاد یکی از اصول دین اسلام است که علاوه بر اسلام، در تمام ادیان الهی مسئله‌ای ضروری و انکارناپذیر شمرده شده است. در نهج‌البلاغه نیز در موارد متعددی به ضرورت و اثبات معاد و چگونگی برپایی روز رستاخیز و محاسبه‌ی اعمال بندگان اشاره شده است. با توجه به آیات قرآن و کلامی که از امام علی(ع) در مقدمه ذکر گردید می‌توان چنین گفت که آسمان‌ها و زمین که در برگیرنده عناصر آسمانی مانند ستارگان، ماه، خورشید و... عناصر زمینی مانند آب، گیاهان و درختان، کوه‌ها و... و انواع حیوانات هستند برای خدمت‌رسانی به انسان و بهره‌برداری وی آفریده شده‌اند؛ اما این به معنی این نیست که انسان می‌تواند هرگونه که خواست در آن دخل و تصرف کرده و هر طور که خواست با محیط‌زیست رفتار کند. زیرا طبق اصل معاد انسان در روز رستاخیز باید نسبت به اعمال خود پاسخگو باشد. هر عمل مذموم و ناپسند نسبت به محیط‌زیست مانند سایر اعمال کیفر و عقوبت الهی را در پی خواهد داشت و در مقابل هرگونه رفتار نیکو در این باره از پاداش برخوردار خواهد بود.

سؤالات اساسی که این پژوهش با آن روبه‌روست عبارتند از:

- ۱- از دیدگاه نهج‌البلاغه رابطه بین انسان و محیط‌زیست چه رابطه‌ای است و حقوق متقابل حاکم بر آن چیست؟
  - ۲- برای حرکت به سمت آخرت‌گرایی در زمینه ارتباط انسان با حیوانات و طبیعت از بروز چه رفتارهایی باید دوری کرد و چه رفتارهایی را باید تقویت نمود؟
  - ۳- درصد فراوانی هر یک از این رفتارها در نهج‌البلاغه به چه میزان است؟
- پژوهش حاضر براساس منابع کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی با نگاهی نو و کاربردی به تتبع در نهج‌البلاغه پرداخته و مطالب مرتبط با موضوع را استخراج نموده و سپس به دسته‌بندی و موضوع‌بندی این مصادیق براساس رابطه با حیوانات و رابطه با طبیعت پرداخته است. بعد از آن این نمونه‌های یافت شده در هر بخش را به دو قسمت ردائل رفتاری و فضائل رفتاری تقسیم نموده است. در ادامه به بحث و بررسی این موارد پرداخته است و در پایان هر بخش نمودار درصد فراوانی آن موضوعات فرعی را نیز رسم نموده و نمودارهای دو بخش را با هم مقایسه کرده است.
- لازم به ذکر است که تتبع کامل در این باب منوط به استخراج سخنان آن حضرت از دیگر کتب و نیز استفاده ضمنی از دیگر منابع مانند روایات سایر معصومین(ع) می‌باشد که نگارندگان نیز بر حسب توان و در دسترس بودن منابع از آن‌ها در نگارش این پژوهش بهره برده‌اند. همچنین ذکر این نکته لازم است که برای ترجمه آیات قرآن کریم منحصرأ از ترجمه علی مشکینی و برای ترجمه عبارات نهج‌البلاغه نیز فقط از ترجمه محمد دشتی استفاده شده است و به همین دلیل از ارجاع درون متنی ترجمه آیات قرآن و عبارات نهج‌البلاغه خودداری شده و به ذکر مشخصات این ترجمه‌ها در فهرست منابع بسنده گردیده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در خصوص بحث محیط‌زیست پژوهش‌هایی نگارش یافته است از جمله: مقاله محمدرضا قاسمی و زهرا قاسمی تحت عنوان «سبک زندگی اسلامی بر حفظ سلامت محیط‌زیست» در سومین همایش سراسری محیط‌زیست، انرژی و پدافند زیستی سال ۹۴ که تولید زباله و آلوده کردن هوا، آب و خاک را عامل آلوده شدن محیط زندگی می‌داند و استفاده‌ی درست از نعمت‌های الهی، اسراف نکردن، صرفه‌جویی و رعایت اعتدال در جنبه‌های مختلف زندگی را تنها راه‌حل غلبه بر این بحران معرفی کرده است. همچنین مقاله «دین اخلاق و محیط‌زیست» سید عبدالحسین نبوی و مرضیه شهریاری در نشریه محیط‌زیست و انسان، شماره ۲۹، تابستان ۹۳، صفحه ۸۳-۶۹ چاپ شده که پژوهشی میدانی با استفاده از پرسش‌نامه است و در بین شهروندان شهر اهواز انجام شده است. نتایج حاصله از آن نشان می‌دهد که بین متغیرهای احساس مسؤلیت، اخلاق محیط‌زیستی و احیای ارزش‌های دینی و متغیر حفظ محیط‌زیست رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد. از دیگر پژوهش‌های انجام شده می‌توان به مقاله‌ی «نسبت دین و حقوق محیط‌زیست؛ رویکرد اسلامی» نوشته عزیزالله فهیمی و علی مشهدی چاپ شده در نشر مطالعات حقوق بشر اسلامی شماره هشتم سال ۹۴ اشاره کرد که نگارندگان آن تلاش کرده‌اند ضمن اشاره به جایگاه محیط‌زیست و حفظ آن در نظام حقوقی اسلام به نقش و کارکرد ادیان الهی به ویژه اسلام در حفاظت و حمایت از محیط‌زیست بپردازند و به این نتیجه رسیده‌اند که با تقویت رویکردهای مبتنی بر اخلاق محیط‌زیست و توجه به الهیات محیط‌زیست و نیز استفاده از ساز و کارهای فقه و حقوق محیط‌زیست می‌توان به حفاظت و حمایت مناسب محیط‌زیست دست یافت؛ بنابراین هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها قرابت موضوعی، محتوایی و رویکردی با مقاله حاضر ندارد؛ زیرا این مقاله نهج‌البلاغه را مبنای کار خود قرار داده و به بررسی رابطه انسان و محیط‌زیست از حیث چگونگی رفتار کردن و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری از آن می‌پردازد و در این میان آخرت‌گرایی را عاملی مهم و تأثیرگذار بر این رابطه معرفی می‌کند.

نزدیک‌ترین پژوهش به مقاله حاضر، مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط‌زیست اسلام از منظر نهج‌البلاغه» است که در نشریه علمی ترویجی معرفت اخلاقی در سال اول شماره سوم تابستان ۸۹ به چاپ رسیده است که البته مقاله‌ای است بسیار محدود و به چند نمونه اندک از نهج‌البلاغه در خصوص محیط‌زیست اشاره کرده و در پی اثبات این امر می‌باشد که ادیان برخلاف ادعای برخی از متفکرین غرب عامل تخریب و ویرانی محیط‌زیست نیستند و اما تفاوت پژوهش حاضر با آن این است که اولاً این پژوهش بر مبنای آخرت‌گرایی است ثانیاً تمامی مواردی را که در نهج‌البلاغه در خصوص محیط‌زیست مطرح شده است و دلالت بر رفتار انسان با محیط‌زیست و حقوق متقابل این دو می‌باشد استخراج کرده و در قالب فضایل و رذایل اخلاقی انسان در دو حوزه طبیعت و حیوانات مورد کنکاش و بررسی قرار داده و در نهایت با ذکر اکثر نمونه‌ها آمارهایی را از این مسأله در قالب نمودارهایی ارائه کرده است که کار را با پژوهش مذکور کاملاً متفاوت می‌سازد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

اهمیت و ضرورت این پژوهش از آنجا ناشی می شود که نهج البلاغه کتابی است که دارای جامعیت خاصی در حوزه های مختلف می باشد از سوی دیگر بحث محیط زیست و شیوه رفتار انسان با آن در تمدن نوینی که انسان ها در دوران مدرنیسم و پست مدرن داشته اند محیط زیست را در آستانه نابودی قرار داده است لذا برای کشف رفتار صحیح با محیط زیست بسیار اهمیت می یابد که ببینیم نهج البلاغه با نگاه دینی خاص خود چه الگوی عملی ای را ارائه می دهد؟

۲. بحث

رابطه انسان با محیط زیست مشتمل بر دو بخش رابطه انسان با حیوانات و رابطه انسان با طبیعت است که هر بخش نیز مشتمل بر فضائل رفتاری و ردائل رفتاری است که طی هر کدام به طرح رفتارهایی پرداخته خواهد شد که در زمینه مربوطه در نهج البلاغه به آن ها اشاره شده است.

۲-۱. رابطه انسان با حیوانات

یکی از اجزاء اصلی و حیاتی محیط زیست، حیوانات می باشند. با مراجعه به قرآن کریم درمی یابیم که حیوانات نشانه قدرت الهی (غاشیه/۱۷) و مایه عبرت آدمی (مؤمنون/۲۱) معرفی شده اند و از انسان خواسته شده که در خلقت حیوانات تدبیر و تفکر کند و از زندگی آنان عبرت بگیرد. در برخی آیات نیز به منافعی که از حیوانات نصیب انسان می شود، از جمله خوراک و پوشاک و... اشاره شده است (نحل/۵-۸؛ یس/۷۱-۷۳). در نهج البلاغه نیز از بعضی حیوانات از جمله: حیوانات اهلی مانند بز (خطبه/۹۷)، گوسفند (خطبه/۱۱۵)، شتر (خطبه/۱۱۵)، اسب (خطبه/۱۲۸)، حیوانات وحشی مانند گرگ (خطبه/۱۰۸)، شیر (خطبه/۱۳۱)، کفتار (خطبه/۳۳)، پرندگان مانند کرکس (خطبه/۱۲۸)، خفاش (خطبه/۱۵۵)، طاووس (خطبه/۱۶۵)، کلاغ (خطبه/۱۶۵)، خروس (خطبه/۱۶۵)، عقاب (خطبه/۱۸۵)، کبوتر (خطبه/۱)، شترمرغ (خطبه/۱۲۸)، حشرات مانند سوسک (خطبه/۱۱۶)، ملخ (خطبه/۱۸۵)، عنکبوت (خطبه/۱۷)، مورچه (خطبه/۱۸۵)، مگس (خطبه/۸۲) و حیواناتی مانند فیل (خطبه/۱۲۸)، گورخر (خطبه/۱۶۰)، سوسمار (خطبه/۱۲۳)، نهنگ (خطبه/۱۶۵)، مار (نامه/۶۸)، افعی (خطبه/۱۶۶) و... نام برده شده است.

طاووس و خفاش دو حیوانی هستند که امام علی(ع) به زیبایی تمام، خلقت شگفت آور، نظم، ویژگی ها و روش زندگی آنان را توصیف نموده است. امام(ع) با توصیف این حیوانات، انسان را به قدرت خداوند متوجه نموده است. هرچند که می توان وجوه دیگری نیز برای هدف امام(ع) از توصیف آنان قائل شد؛ از جمله اینکه: بیان ویژگی های این حیوانات می تواند برای جلوگیری از آزار آنان بر اثر عدم شناخت کافی و ناآگاهی باشد. همچنین توصیف زیبایی های طاووس می تواند برای آشنا کردن مردم با آنان جهت مصارف و کاربردهای زینتی آن باشد. از آنجایی که هدف این پژوهش، بررسی چگونگی رابطه انسان با محیط زیست است؛ لذا از طرح بخش هایی از کلام امام(ع) که مربوط به خلقت حیوانات برای دعوت انسان به تفکر و پی بردن به قدرت خداوند است و در اصل مربوط به رابطه انسان با خدا است و در گام نخست

جنبه رفتاری در قالب رفتار متقابل انسان با محیطزیست ندارد و بحث و بررسی آن نیز از حوصله این پژوهش خارج است، خودداری گردید.

۲-۱-۱. فضائل رفتاری انسان با حیوانات

درست است که حیوانات برای استفاده و بهره‌برداری انسان آفریده شده‌اند، اما این بدین معنی نیست که انسان هرگونه که بخواهد با آنان رفتار کند. آموزه‌های دینی نشان می‌دهد که اسلام، ضمن این که به استفاده از گوشت و پوست آنان و... خرده‌ای نگرفته است اما حدّ و مرزها و محدودیت‌هایی را مقرر کرده و رفتارهای پسندیده و نیکو را نیز مشخص نموده است که چون به مباحث عمیق فقهی نیازمند است و در این مجال نمی‌گنجد، از ورود به آن خودداری می‌کنیم؛ اما ذکر این نکته لازم است که برای خوش‌رفتاری، مهربانی و رعایت حقوق حیوانات پاداش الهی در نظر گرفته شده است و این مقدمه و انگیزه‌ای است برای توجه به حیات حیوانات و استفاده مناسب از این نعمت‌ها و مخلوقات خداوند. در این جا به برخی از رفتارهای مطلوب و پسندیده‌ای که امام علی(ع) در نهج‌البلاغه به آن‌ها سفارش کرده است، می‌پردازیم.

۲-۱-۱-۱. احساس مسؤلیت نسبت به حیوانات

از آن جایی که حیوانات جزء دارایی‌های عمومی یک سرزمین هستند، لازم است حکومت اسلامی تمهیداتی جهت حفظ آنان از هرگونه آسیب احتمالی بیندیشد. آموزه‌های دینی حکومت را مسؤل حقوق حیوانات از جمله: حفظ جان، تأمین آب، غذا، مسکن و... معرفی می‌کند. علاوه بر آن همه افراد جامعه را نسبت به محیطزیست خود به‌ویژه حیوانات مسؤل می‌داند. امام علی(ع) در خطبه‌ای که در ابتدای خلافتش ایراد فرموده به این موضوع اشاره کرده است: «از خدا بترسید و تقوایش کنید زیرا شما در پیشگاه خداوند، مسؤل بندگان خدا و شهرها و خانه‌ها و حیوانات هستید». (خطبه/۱۶۷) این کلام امام(ع) به رابطه بین تقوا و رعایت حال حیوانات اشاره دارد و بیانگر این است که یکی از مؤلفه‌های پرهیزکاری، احساس مسؤلیت نسبت به حیوانات است.

۲-۱-۱-۲. سپردن حیوانات به چوپانی مهربان

فراز دوم نامه‌ی ۲۵ که امام علی(ع) آن را خطاب به کارگزار مالیاتی خویش نوشته، منشوری برای رعایت حقوق حیوانات است. ایشان در این نامه بیشترین توصیه‌ها را درباره حیوانات داشته و به تبیین چگونگی رفتار با آنان پرداخته است. یکی از توصیه‌های امام(ع) به او این است که به شیوه‌ای که برای وی ترسیم کرده، مالیات را از اموال آنان دریافت کند، سپس حیوانات را به چوپانی مهربان بسپارد که با ملایمت، مهرورزی، میانه‌روی و رعایت تمام حقوق، آن‌ها را به‌دست امام(ع) برساند: «در رساندن حیوانات آن را به دست چوپانی که خیرخواه و مهربان، امین و حافظ که نه سخت‌گیر باشد و نه ستمکار، نه تند براند و نه حیوانات را خسته کند، بسپار» (نامه/۲۵). امام(ع) در این کلام برای چوپان ویژگی‌هایی قائل شده است، از جمله این که: خیرخواه، مهربان، امانت‌دار و حافظ باشد و خشن، جور پیشه، تدران و خسته‌کننده حیوانات نباشد که این امر نشان‌دهنده حساسیت امام(ع) نسبت به حیوانات است.

اما به نظر می‌رسد امام(ع) بر رعایت حقوق حیواناتی که به منزله زکات در دست کارگزارش قرار دارند، تأکید و اهتمام بیشتری دارد؛ زیرا این نوع حیوانات، اسیر آن کارگزارند و مال دیگران هستند، نه مال آن کارگزار؛ بنابراین، امام(ع) بیم آن داشته است که کارگزار به سیری و گرسنگی و چاقی و لاغری آن‌ها توجه نداشته باشد و به آن اهمیت ندهد. از این‌روی، امام(ع) بر رعایت حقوق حیواناتی که در دست غیرمالکان آن‌ها هستند و سود مستقیمی برای نگهداری‌کنندگان ندارد، حساسیت بیشتری نشان می‌دهد. نکته قابل توجه اینکه امام(ع) حفظ و رعایت حقوق حیوانات را به نظام دینی و الهی نسبت می‌دهد و برای این کار اجر و مزد اخروی و معنوی قائل می‌شود: «عمل به دستورات یاد شده مایه بزرگی پاداش و نیز هدایت تو خواهد شد» (نامه/۲۵) (رضایی، ۱۳۸۹: ۱۵۰).

۲-۱-۱-۳. فرصت دادن به حیوانات جهت تغذیه کافی

از جمله حقوق حیوانات بر انسان، تأمین آب و آذوقه آنان است. در روایات تأکید فراوانی بر این موضوع شده است؛ به گونه‌ای که تأمین آب و غذای حیوان را بر مالک او واجب می‌کند. پیامبر(ص) در روایتی برای حیوانات حقوقی قائل شده است، بخشی از این روایت، درباره حق آب و علف حیوان می‌باشد: «هر جا وارد شد به فکر تأمین خوراک حیوان باشد و هرگاه به آب رسید آن را بر حیوان عرضه کند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۳۷/۶).

امام علی(ع) نیز به تغذیه کافی حیوانات اهمیت ویژه‌ای می‌دهد. در نامه‌ای که به مأمور مالیاتی خویش می‌نویسد به او سفارش می‌کند که به نیازهای حیوانات توجه داشته باشد و به آن‌ها فرصت کافی برای خوردن و آشامیدن بدهد: «هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا هرگاه به آب و علف‌زار رسیدند فرصت دهد تا علف بخورند و آب بنوشند» (نامه/۲۵). دو مورد دیگر نیز در این زمینه یافت شد که در جدول ذیل مشاهده می‌گردد.

جدول ۱: فرصت دادن به حیوانات جهت تغذیه کافی

ردیف	شماره	موضوع	ترجمه متن نهج البلاغه
۱	نامه ۲۵	رعایت حقوق حیوانات زمان تشنگی	هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا: آن‌ها را در سر راه به درون آب ببرد.
۲	نامه ۲۵	فرصت دادن به حیوانات برای چریدن در زمان عبور از علف‌زارها	هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا: از جاده‌هایی که دو طرف آن علف‌زار است به جاده بی علف نکشاند.

۲-۱-۱-۴. استراحت دادن به حیوانات

استراحت دادن به حیوانات سواری در مسیرهای طولانی یکی دیگر از فضائل رفتاری است که به آن توصیه شده است؛ زیرا حیوانات قادر به تکلم و بیان نیازهای خود و دفاع از حق خویش نیستند، بنابراین شایسته است که انسان به این موارد دقت و توجه کافی داشته باشد. امام علی(ع) در این زمینه می‌فرماید: «هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا: هرچندگاه شتران را مهلت دهد تا استراحت کنند» (نامه/۲۵).

۲-۱-۱-۵. رعایت عدالت در سوار شدن بر حیوانات

عدالت‌ورزی در همهٔ زمینه‌ها و درباره‌ی همهٔ جانداران حتی حیوانات، مورد تأکید و سفارش اسلام است. در مسیرهای طولانی بهتر است عدالت بین حیوانات جهت سواری‌دادن رعایت گردد: «هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا: آن‌ها را خسته نسازد و در سوار شدن بر شتران عدالت را رعایت کند» (نامه/۲۵).

۲-۱-۱-۶. مراعات حال حیوانات زخمی، خسته، پیر و معیوب

مراعات حال حیوانات زخمی و خسته نیز یکی از رفتارهای نیکویی است که امام(ع) به انجام آن توجه داده است: «هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا: ... و مراعات حال شتر خسته یا زخمی را که سواری‌دادن برای او سخت است بنماید» (نامه/۲۵). بدون شک رعایت حال حیوانات در شرایط سختی چون خستگی و جراحت و بیماری از اموری است که بر صفای درون و رقت قلب انجام‌دهندهٔ آن دلالت می‌کند.

همچنین امام(ع) دربارهٔ شرایط جسمی و سنی حیواناتی که باید برای زکات بپذیرند، می‌فرماید: «در تحویل گرفتن حیوانات، حیوان پیر و دست و پا شکسته، بیمار و معیوب را به‌عنوان زکات نپذیر» (نامه/۲۵). این کلام امام(ع) بیانگر این نکته است که ایشان به حیوانات بیمار و شکسته پا و پیر و فرسوده نیز توجه دارد و از گرفتن آن‌ها به‌جای زکات نهی می‌کند؛ زیرا این کار مستلزم حرکت‌دادن و طی راه‌های طولانی است و بی‌تردید چنین حیواناتی در راه اذیت خواهند شد (رضایی به نقل از: شرح ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۱۵/۱۵۵).

۲-۱-۲. ردائیل رفتاری انسان با حیوانات

کیفیت رفتار انسان نه فقط با هم‌نوعان بلکه با تمام موجودات از اهمیت برخوردار است. حیوانات، مخلوقات خداوند هستند و به همین دلیل از احترام برخوردارند و هرگونه رفتار ناپسند با آنان در شریعت مذمت شده است. از طرفی دیگر، حیوانات به نوعی نعمت‌های الهی هستند که در چرخه‌ی حیات، هرکدام نقش و جایگاه خاص خود را دارد. حتی اگر حیوانات را موجوداتی بی‌ارزش فرض کنیم رفتارهای ناپسند با آنان خلاف شأن یک انسان در جایگاه خلیفه الهی و دور از ادب انسانی است. هرگونه رفتاری که ظلم و ستم، آزار و اذیت و سلب حقوق حیوانات تلقی شود، با آخرت‌گرایی مغایر است. خداوند در قرآن کریم به حشر حیوانات در روز قیامت اشاره فرموده است: ﴿وَ إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ﴾ (تکویر/۵) (و آنگاه که همه حیوانات وحشی محشور شوند) (از محل مرگ خود بیرون آیند). همچنین فرموده است: ﴿وَ مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ﴾ (انعام/۳۸) (و هیچ جنبنده‌ای در زمین و نه پرنده‌ای که با دو بال خود پرواز می‌کند نیست مگر اینکه امت‌هایی همانند شمایند. ما چیزی را در کتاب خود فروگذار نکرده‌ایم سپس همه به سوی پروردگار خود گردآوری می‌شوند). بنابر آیات فوق می‌توان گفت اگر به حیوانی از ناحیه حیوانی یا انسانی ستمی شده باشد، آن حیوان در روز قیامت خدا را به دادخواهی می‌خواند. دربارهٔ امکان وقوع این امر و چگونگی و کیفیت شعور

حیوانات در تفسیر المیزان و تفسیر نمونه ذیل همین آیه بحث و بررسی مفصلی صورت گرفته است که حاکی از این است که حیوانات نیز شعور دارند، تربیت پذیرند، صاحب رأی و عقیده‌اند و با توجه به میزان شعورشان، تکلیف دارند و مسؤول هستند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰۳/۷-۱۰۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۲۴/۵-۲۲۶). در نهج البلاغه به برخی از این رفتارهای ناپسند اشاره شده است که در ادامه به تبیین آن‌ها می‌پردازیم.

۲-۱-۲-۱. گرفتن طعمه از دهان حیوانات

باور به برانگیختن دوباره و حسابرسی دقیق آن، موجب می‌گردد که انسان به هیچ موجودی حتی حیوانات ظلم نکند؛ چراکه کوچک‌ترین اعمال و رفتار انسان مورد محاسبه قرار می‌گیرد. امام علی (ع) حتی گرفتن پوست جویی از دهان مورچه‌ای را ظلم می‌داند و می‌فرماید: «به خدا سوگند، اگر هفت اقلیم را با آنچه در زیر آسمان هاست به من دهند تا خدا را نافرمانی کنم که پوست جوی را از مورچه‌ای ناروا بگیرم، چنین نخواهم کرد» (خطبه/۲۲۴).

۲-۲-۱-۲. ترساندن حیوانات هنگام ورود میان آنان

به دلیل اینکه حیوان نیز صاحب روح است، شایسته است هنگام وارد شدن به جایگاه آنان به این نکته توجه شود که ورود ناگهانی و همراه با سرو صدا و خشونت موجب ترسیدن و آشفتگی حیوان می‌گردد. امام علی (ع) می‌فرماید «آنگاه که داخل شدی مانند اشخاص سلطه‌گر و سخت‌گیر رفتار نکن، حیوانی را رم مده و هراسان مکن» (نامه/۲۵).

۲-۲-۱-۳. مثله کردن حیوانات مرده

قرآن کریم مثله کردن و بریدن اعضای حیوانات را کاری زشت و شیطانی شمرده است: ﴿وَأَلْبَسْنَاهُمْ لُتُفًا وَمَتْنًا وَآمَنَّا بِهِمْ فَلْيَبْتَئِنَّا آذَانَ الْأَنْعَامِ وَآمَنَّا بِهِمْ فَلْيَعْبِرْنَ خَلْقَ اللَّهِ وَ مَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبِينًا﴾ (نساء/۱۱۹) (و مسلماً آن‌ها را گمراه می‌کنم و به آرزوها (ی دور و دراز) دچار می‌سازم و به آن‌ها فرمان می‌دهم که گوش‌های چارپایان را (از روی خرافه و بدعت) بشکافند و دستور می‌دهم که آفرینش خدا را (در روح و جسم) تغییر دهند و هر که شیطان را به جای خدا سرپرست و یاور خود گیرد حَقًّا که به زبانی آشکار دچار گردیده است).

پیامبر اسلام (ص) نیز هرگونه آزار و اذیت حیوانات مانند بریدن دست و پا، گوش و دم ... را رفتاری بسیار ناپسند و زشت می‌داند و از انجام آن نهی فرموده: «نهی رسول‌الله (ص) أَنْ يُمَثَّلَ بِالذُّوَابِ وَأَنْ تُؤْكَلَ الْمُمْتُولُ بِهَا» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۶۱۵؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۵/۶۸۳) و مثله‌کنندگان را لعنت کرده است: «لَعَنَ اللَّهُ مَنْ مَثَلَ بِالْحَيَوَانَ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۱/۲۸۲) (لعنت خدا بر کسی که حیوانی را مثله کند). امام علی (ع) نیز در وصیت خویش به امام حسن و امام حسین (ع) درباره قصاص قاتل خویش، آن‌ها را از بریدن اعضای وی بر حذر می‌دارد و می‌فرماید: «من از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمود: «بپرهیزید از بریدن اعضای مرده، هرچند سگ دیوانه باشد» (نامه/۴۷). در این کلام امام (ع) شدت زشتی مثله کردن

انسان‌ها را بیان می‌فرماید؛ اما از این رهگذر به حقوق حیوانات نیز اشاره کرده است و با به‌کار بردن قید دیوانه برای سگ، اوج ناپسند بودن مثله‌کردن را روشن نموده است.

۲-۱-۲-۴. جدایی انداختن بین حیوانات ماده و فرزند

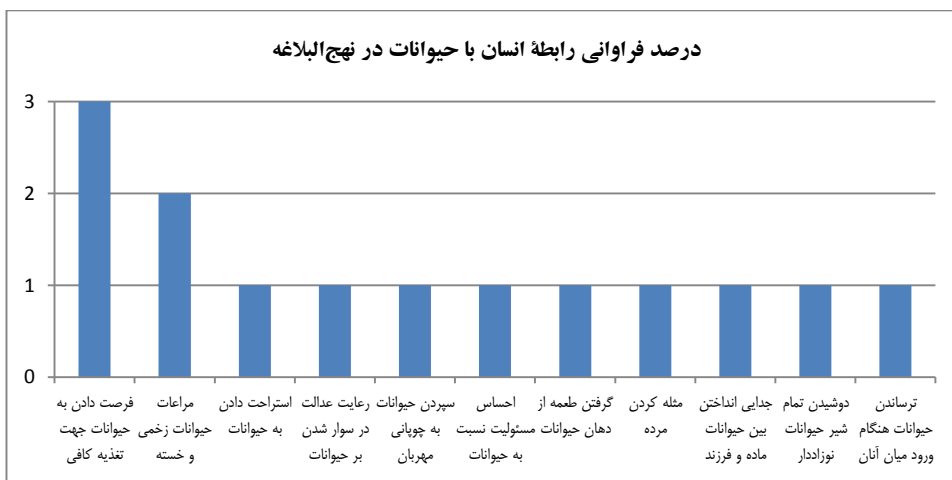
امام علی(ع) به جهت انس و علاقه‌ای که بین حیوان ماده و فرزند هست و نیازی که فرزند به شیر مادر دارد به جدا نکردن حیوانات ماده و فرزندانشان اشاره فرموده است: «هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا: بین شتر و نوزادش جدایی نیفکند» (نامه/۲۵).

۲-۱-۲-۵. دوشیدن تمام شیر حیوانات نوزاددار

دوشیدن شیر حیوانات ماده و گرسنه نگه‌داشتن فرزندان آن‌ها به بهانه حق استفاده از شیر آنان امری نکوهیده است؛ زیرا در این صورت، نوزاد آن دچار ضعف و آسیب می‌شود: «هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی به او سفارش کن تا: شیر آن را ندوشد تا به بچه‌اش زبانی وارد نشود» (نامه/ ۲۵).

۲-۱-۳. درصد فراوانی فضائل و ردائل رفتاری انسان با حیوانات

تمام مصادیق یافت شده در نهج‌البلاغه پیرامون رابطه انسان با حیوانات به صورت جداگانه شمارش شد و مشخص گردید که در بین فضائل رفتاری، فرصت دادن به حیوانات جهت تغذیه کافی با ۳ بار تکرار و مراعات حال حیوانات زخمی و خسته با ۲ بار تکرار بیشتر مورد تأکید قرار گرفته است. ردائل نیز همه به یک میزان مورد تأکید قرار گرفته‌اند که در نمودار ذیل نیز مشاهده می‌گردد.

نمودار ۱: درصد فراوانی رابطه انسان با حیوانات در نهج‌البلاغه

۲-۲. رابطه انسان با طبیعت

هیچ مکتبی مانند اسلام به طبیعت اهمیت نداده است. خداوند در آیات متعددی از قرآن کریم، به یادکردن از طبیعت و جلوه‌های آن پرداخته است. به عنوان مثال می‌فرماید: ﴿وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْرُؤٍ وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾ (حجر/ ۱۹ و ۲۰) (و این زمین را

گسترده‌تریم و در آن کوه‌هایی پابرجا نهادیم و در آن از هر چیز سنجیده شده‌ای رویانیدیم و در آن هرگونه وسایل زندگی برای شما و برای کسانی که شما روزی‌دهنده آن‌ها نیستید قرار دادیم). بسیاری از سوره‌های قرآن کریم نیز به نام عناصر طبیعت نام‌گذاری شده است؛ مانند سوره رعد، نور، نجم، فجر، شمس، لیل، قمر و... .

ساختمان وجودی انسان به‌گونه‌ای است که به آب، هوا، درختان و گیاهان، کوه‌ها و ستارگان و... نیاز مبرم دارد و به عبارتی بدون طبیعت، زندگی برای انسان در این کرهٔ خاکی ممکن نیست؛ بنابراین بین انسان و طبیعت ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. این ارتباط یک ارتباط مستقیم و دوسویه است. انسان با چگونگی عملکرد خویش بر طبیعت اثر می‌گذارد. طبیعت نیز در شکل‌گیری شخصیت انسان از نظر جسمی و روحی و شیوهٔ رفتار او در بعد فردی و اجتماعی مؤثر است. در ادامه به بررسی فضائل و ردائل رفتاری حاکم بر این رابطه می‌پردازیم.

۲-۲-۱. فضائل رفتاری انسان با طبیعت

امام علی(ع) دستورها و رهنمودهایی را به‌منظور استفادهٔ درست از طبیعت و رفتار صحیح با مظاهر طبیعی، در اختیار ما قرار داده است تا با اتکا به آن راهنمایی‌ها، رابطهٔ خود را با محیط اطراف به‌گونه‌ای مؤثر و سازنده شکل دهیم؛ بنابراین منظور از فضائل رفتاری انسان با طبیعت، رفتارهای مطلوب و پسندیده‌ای است که لازم است انسان آخرت‌گرا در رابطهٔ خویش با طبیعت رعایت کند.

۲-۲-۱-۱. نگاه به گل‌ها و سبزه‌زار (فضای سبز)

عوامل زیست‌محیطی در سلامت روان نقش مهم و اساسی ایفاء می‌کنند. تماشای مناظر سبز و زیبا از رفتارهایی است که شریعت اسلام بدان دعوت نموده است. فضای سبز که شامل مراتع و جنگل‌ها و باغ‌ها و... می‌شود، تأثیر بسیار مثبتی بر روح و روان آدمی دارد. امام علی(ع) در زمینهٔ اثر درمانی و آرام‌بخشی فضای سبز می‌فرماید: «نگاه به سبزه‌زار درمان‌کننده و نشاط‌آور است» (حکمت/۴۰۰). نگاه به این زیبایی‌ها، افسردگی‌ها و غم‌ها را می‌زداید، بیماری‌های روحی و روانی را از بین می‌برد و نشاط و شادی را برای انسان به ارمغان می‌آورد. همچنین می‌فرماید: «پس زمین به‌وسیله‌ی باغ‌های زیبا، همگان را به سرور و شادی دعوت کرده، با لباس نازک گل برگ‌ها که بر خود پوشید، هر بیننده‌ای را به شگفتی واداشت و با زینت و زیوری که از گلوبند گل‌های گوناگون، فخرکنان خود را آراست، هر بیننده‌ای را به وجد آورد» (خطبه/۹۱).

۲-۲-۱-۲. استفاده از پوشش مناسب فصلی

تأثیر طبیعت و عوامل زیست‌محیطی بر جسم انسان، امری روشن است. امام علی(ع) به‌دلیل اثر هوای هر فصل بر انسان به استفاده از پوشش مناسب فصلی توصیه نموده است: «در آغاز سرما خود را بیوشانید و در پایان آن را دریابید زیرا با بدن‌ها همان می‌کند که با برگ درختان خواهد کرد: آغازش می‌سوزاند و پایانش می‌رویاند» (حکمت/۱۲۸). امام(ع) در این بیان حکیمانه به مقایسه بین سرمای پاییز و سرمای بهار پرداخته‌اند؛ گرچه به ظاهر، سرمای ابتدای پاییز و سرمای ابتدای بهار از جهت درجه برودت یکسان

می‌نماید و هر دو فصل را فصل اعتدال هوا به شمار می‌آورند، ولی تأثیر این دو کاملاً متضاد بوده و اثری مخالف یکدیگر دارند (اسلامپور کریمی، ۱۳۸۵: ۴۲). ابن میثم در شرح این حکمت چنین می‌نویسد: «خودداری و پوشش در آغاز سرما واجب شده است، چون آغاز سرما اول پاییز است و تابستان و پاییز در خشک بودن شریکند، پس وقتی که سرما فرا می‌رسد و بر بدن‌ها نیز وارد می‌شود درحالی‌که بدن‌ها در اثر گرما و خشکی تابستان، آمادگی برای تخلخل و باز شدن منافذ رگ و پی و خشکی پیدا کرده و اثرپذیری بدن زیاد و تأثیر سرما در اثر فشار حرارت غریزی سریع می‌گردد، در نتیجه نیروهای سردی و خشکی در بدن قوت می‌گیرد که این هر دو طبیعت مرگ‌اند، به همین دلیل درختان خشکیده و برگ‌ها سوخته می‌شوند و می‌ریزند و بدن‌ها لاغر و نحیف می‌گردند؛ اما دستور به استقبال از آخر سرما یعنی آخر زمستان و آغاز فصل بهار، از آن جهت است که زمستان و بهار در رطوبت شریکند و فرقیان در این است که زمستان سرد و بهار گرم است. پس سرمای پسین هرگاه آمیخته به گرمای بهاری شود و شدت‌ش بدان وسیله درهم شکند، بعد از آن شکستی و زبانی به بدن‌ها ندارد و حرارت غریزی قوت می‌گیرد و گسترده می‌شود و به وسیله سرما با رطوبت معتدل گشته، آمادگی برای مزاج پیدا می‌شود که خود طبیعت زندگی است و باعث رشد و نیرو گرفتن بدن‌ها و شکوفائی برگ‌ها و میوه‌هاست» (بحرانی، ۱۳۷۵: ۵/۵۲۷).

۲-۱-۳. توجه به عوامل زیست‌محیطی در انتخاب محیط زندگی

محیط‌زیست تأثیر شگرفی بر افکار، اخلاق و رفتار انسان دارد؛ زیرا انسان موجودی اثرپذیر است به‌گونه‌ای که بخشی از شخصیت او در محیط زندگی شکل می‌یابد و به تکامل می‌رسد. امام علی(ع) بارها در کلام خویش به بیان تأثیر محیط جغرافیایی زندگی اعراب جاهلی و شیوه زیستشان بر اخلاق و رفتارشان پرداخته، چنان‌که فرموده است: «خداوند، پیامبر اسلام، حضرت محمد(ص) را هشدار دهنده جهانیان مبعوث فرمود تا امین و پاسدار وحی الهی باشد، آنگاه که شما ملت عرب، بدترین دین را داشته و در بدترین خانه زندگی می‌کردید، میان غارها، سنگ‌های خشن و مارهای سمی خطرناک فاقد شنوایی، به سر می‌بردید، آب‌های آلوده می‌نوشیدید و غذاهای ناگوار می‌خوردید، خون یکدیگر را به ناحق می‌ریختید و پیوند خویشاوندی را می‌بریدید، بت‌ها میان شما پرستش می‌شد و مفسد و گناهان، شما را فرا گرفته بود» (خطبه/۲۶). امام علی(ع) در کلام فوق علاوه بر تشریح سبک زندگی اعراب جاهلی، به این نکته اشاره فرموده است که آب آلوده، غذای ناگوار، محیط نامناسب زندگی و شرایط سخت معیشتی بر اخلاق و رفتار آنان تأثیرگذار بوده و موجب شده است که از نظر روحی به خشونت رفتاری و درگیری و قطع رابطه و مفسد گوناگون دچار گردند. از این رو امام(ع) به دلیل اثرگذاری این عوامل نامناسب زیست‌محیطی، محل زندگی آنان را بدترین محیط برای زندگی معرفی کرده است.

همچنین امام(ع) در نکوهش مردم بصره می‌فرماید: «اخلاق شما پست و پیمان شما از هم گسسته، دین شما دورویی و آب آشامیدنی شما شور و ناگوار است» (خطبه/۱۳). تعابیری که امام(ع) به کار برده، نکوهشی است که درباره شهرشان فرموده است و آن شور بودن آبشان بوده و علت شوری آب آن‌ها نزدیکی شهرشان به دریا و مخلوط شدن آبشان با آب دریاست. نکوهش امام(ع) برای این است که

خودشان این مکان را برای اقامت انتخاب کرده‌اند. این چنین آبی موجب بروز سوءهاضمه، کندذهنی، فساد طحال، امراض پوستی و امثال این‌ها که پزشکان نام برده‌اند می‌شود (بحرانی، ۱۳۷۵: ۵۸۰/۱). هرچند که معلوم است چنین آبی علاوه بر تلخی و شوری به خاطر مجاورت ساحل دریا آلودگی‌های زیادی دارد؛ برای سلامتی جسمانی زیان‌بار و با توجه به رابطه روح و جسم، در روح و فکر انسان نیز مؤثر است؛ بنابراین مذمت از آب آن‌ها در واقع نوعی مذمت از اخلاق آنان است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۴۸۳/۱).

بدبو بودن خاک، نزدیک بودن شهر به آب و دور بودن آن از آسمان را از عوامل منفی و مخرب دیگر به شمار آورده که در جدول مشاهده می‌گردد؛ گرچه این سخنان امام(ع) بر تأثیر محیط طبیعی و جغرافیایی (تأثیر آب و هوا و موقعیت شهر) در خلق و خوی انسان‌ها دلالت دارد ولی مسلم است که تأثیر این‌ها در حد فراهم آوردن زمینه‌هاست و هرگز علت تامه نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۴۹۱/۱). از کلام امام(ع) می‌توان چنین استنباط کرد که به جهت تأثیر عوامل زیست‌محیطی بر جسم و روح انسان، دقت و توجه کافی در انتخاب شهر محل سکونت ضرورت می‌یابد.

جدول ۲: توجه به عوامل زیست‌محیطی در انتخاب محیط زندگی

ردیف	شماره	موضوع	ترجمه متن نهج البلاغه
۱	خطبه ۱۳	تأثیر عوامل زیست‌محیطی در افکار و اخلاق انسان	خاک شهر شما بدبوترین خاک‌هاست، از همه‌جا به آب نزدیک‌تر و از آسمان دورتر است.
۲	خطبه ۱۴	نقش عوامل زیست‌محیطی در انسان	سرزمین شما به آب نزدیک و از آسمان دور است، عقل‌های شما سست و افکار شما سفیهانه است پس شما نشانه‌ای برای تیرانداز و لقمه‌ای برای خورنده و صیدی برای صیاد می‌باشید.

۲-۲-۱-۴. انتخاب آب مناسب و تنظیم آبیاری درختان

درختان و گیاهان به دلیل اینکه جزء موجودات زنده هستند به آب نیازمندند. پیامبر اسلام(ص) در فضیلت آبیاری درختان می‌فرماید: «مَنْ سَقَى طَلْحَةً أَوْ سِدْرَةً فَكَأَنَّمَا سَقَى مُؤْمِنًا مِنْ ظَمِيمًا» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۲/۱۷) (هر کس درخت خرما یا سدري را آبیاری کند، مانند آن است که انسان مؤمنی را از تشنگی رها کرده و سیراب ساخته است).

امام علی(ع) به اهمیت نوع آب به جهت تأثیر مستقیم آن در کیفیت و کمیت رویش درختان و گیاهان اشاره فرموده، همچنین به تنظیم و مدیریت آبیاری نیز به‌عنوان رفتار و روش نیکو راهنمایی نموده است: «آگاه باش هر عملی رویشی دارد و هر روینده‌ای از آب بی‌نیاز نیست و آب‌ها نیز گوناگون می‌باشند. پس هر درختی که آبیاری‌اش به اندازه و نیکو باشد شاخ و برگش نیکو و میوه‌اش شیرین است؛ و آنچه آبیاری‌اش پاکیزه نباشد درختش عیب‌دار و میوه‌اش تلخ است» (خطبه/۱۵۴). آشکار است که اختلاف آب‌ها از نظر شیرینی و شوری، سبب بروز اختلاف در چگونگی استعداد رویدنی‌ها و خوبی کشت‌زارها و میوه‌هاست و هر چه از آب پاکیزه‌تری بهره‌مند است میوه‌اش بهتر و پاکیزه‌تر است و بدی و فساد در آن نیست (بحرانی، ۱۳۷۵: ۴۶۲/۳). هرچند با توجه به بافت کلام، امام(ع) انسان را به درخت تشبیه نموده

است تا از این رهگذر، اهمیت ورودی‌های جسمی و روحی (ورودی‌ها به قلب و چشم و دیگر اعضاء) و اهمیت تعلیم و تربیت را برای مخاطبان روشن گرداند؛ اما در فضای حقیقی می‌توان گفت امام(ع) به مسأله اهمیت آبیاری درختان و گیاهان، کنترل کیفیت و مدیریت آن نیز اشاره فرموده است.

۲-۱-۵. طلب باران

طلب باران از خداوند یکی دیگر از فضائل رفتاری انسان در رابطه با طبیعت است. باران که رحمت و نعمت بزرگ الهی است، با خود برکت در همه‌ی زمینه‌ها را به‌همراه می‌آورد. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَّتْ وَ أَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ (حج/۵) (و روی زمین را (در فصل زمستان) خشک و مرده می‌بینی، پس چون آب را بر آن فرو فرستیم می‌جنبد و بالا می‌آید و از هر نوع (گیاه و نهال) بهجت‌انگیز می‌رویاند). امام علی(ع) در دعای طلب باران درباره‌ی اثر باران بر زندگی انسان چنین می‌فرماید:

«بار خداوندا! ما از خانه‌ها و زیر چادرها پس از شنیدن ناله حیوانات تشنه و گریه دلخراش کودکان گرسنه، به‌سوی تو بیرون آمدیم و رحمت تو را مشتاق و فضل و نعمت تو را امیدواریم و از عذاب و انتقام تو ترسناکیم. بار خداوندا بارانت را بر ما ببار و ما را مایوس بر مگردان و با خشکسالی و قحطی ما را نابود مفرما و با اعمال زشتی که بی‌خردان ما انجام داده‌اند ما را به عذاب خویش مبتلا مگردان، ای مهربان‌ترین مهربان‌ها بار خداوندا به سوی تو آمدیم از چیزهایی شکایت کنیم که بر تو پنهان نیست و این هنگامی است که سختی‌های طاقت‌فرسا ما را بیچاره کرده و خشک‌سالی و قحطی ما را به ستوه آورده و پیش‌آمدهای سخت ما را ناتوان ساخته و فتنه‌های دشوار کرد به استخوان ما رسانده است. بار خداوندا از تو می‌خواهیم ما را نومید بر مگردانی و با انده و نگرانی به خانه‌هایمان باز نفرستی و گناهانمان را به رخمان نکشی و اعمال زشت ما را مقیاس کیفر ما قرار ندهی. خداوندا باران رحمت خود را بر ما ببار و برکت خویش را بر ما بگستران و روزی و رحمتت را به ما برسان و ما را از بارانی سیراب فرما که سودمند و سیراب‌کننده و رویاننده گیاهان باشد و آنچه خشک شده دوباره برویاند و آنچه مرده است زنده گرداند، بارانی که بسیار پر منفعت، رویاننده گیاهان فراوان، که تپه‌ها و کوه‌ها را سیراب و در دره‌ها و رودخانه‌ها، چونان سیل جاری شود، درختان را پر برگ نماید و نرخ گرانی را پایین آورد، همانا تو بر هر چیز که خواهی توانایی» (خطبه/۱۴۳).

فقدان یا کمبود هر کدام از عناصر طبیعت بر دیگری اثر می‌گذارد و در زندگی انسان نیز اختلال به وجود می‌آورد. طبق کلام امام(ع) باران که یکی از عناصر طبیعت است و از آن به رحمت الهی تعبیر می‌شود بر دیگر عناصر طبیعت اثرگذار است و کمبود بارش آن، بر امور اقتصادی جامعه نیز اثرگذار و دخیل است. در خطبه ۱۱۵ نیز به فضیلت طلب باران اشاره فرموده است که در جدول مشاهده می‌گردد.

جدول ۳: طلب باران

ردیف	شماره	موضوع	ترجمه متن عربی نهج البلاغه
۱	خطبه ۱۱۵	طلب باران	خداوند! کوه‌های ما از بی‌آبی شکاف خورده و زمین ما غبارآلود و دام‌های ما در آغل‌های خود سرگردانند و چون زن بی‌چانه مرده فریاد می‌کشند و از رفت‌وآمد بی‌حاصل به سوی چراگاه‌ها و آبشخورها، خسته شده‌اند بار خدایا بر ناله گوسفندان و فریاد و آه شتران ماده رحمت آور...

۲-۱-۲-۶. حفظ درختان و اهتمام به کشاورزی

درختان در آیین اسلام جایگاه ویژه و خاص خود را دارند؛ به گونه‌ای که اجازه‌ی وارد کردن هیچ‌گونه آسیبی را به آن‌ها نمی‌دهد. در سیره پیامبر(ص) و امام علی(ع) نیز به کشاورزی توجه ویژه‌ای شده است. بخش مهمی از کشاورزی مناطق اسلامی در زمان امام علی(ع) به درخت خرما مربوط بوده است. امام علی(ع) پس از بازگشت از جنگ صفین در وصیت اقتصادی نسبت به اموال شخصی خویش، چنین می‌نویسد: «با کسی که این اموال در دست اوست شرط می‌کنم که ... و هرگز نهال‌های درخت خرما را نفروشند تا همه این سرزمین یکپارچه به گونه‌ای زیر درختان خرما قرار گیرد که راه یافتن در آن دشوار باشد» (نامه/۲۴). امام(ع) در این نامه شرط نموده است که چیزی از اولاد نخل‌های این آبادی‌ها را نفروشند تا همه این سرزمین زیرپوشش نخل قرار گیرد (و یکپارچه آباد شود). «وَدِيَّةٌ» به معنای نهال کوچکی است که از کنار نخل بیرون می‌آید و تدریجاً ریشه می‌دواند و قوی‌تر می‌شود تا زمانی که جدا کردن آن میسر باشد آن‌گاه آن را جدا کرده و در جای مناسبی غرس می‌کنند و تعبیر به «أَوْلَادِ نَخْلٍ» به همین مناسبت است و این کار دو فایده دارد: نخست این که فضاهای خالی نخلستان بدین‌وسیله پر می‌شود و به گفته‌ی امام(ع): «تُشْكِلُ أَرْضَهَا غَرَّاسًا». این جمله همان‌گونه که سیّد رضی در پایان وصیت‌نامه آن را توضیح داده مفهومش این است که آن‌قدر از نهال‌های جدید نخل استفاده شود و نخلستان پر درخت شود که برای بیننده تشخیص آن مشکل گردد که آیا این همان نخلستان سابق است. در این نامه تأکید امام(ع) بر گسترش عمران و آبادی نخلستان قابل توجه است. به‌خصوص اینکه گفته می‌شود اگر نهال‌های کنار نخل را به زودی قطع کنند و برای فروش آماده کنند گاهی به خود نخل آسیب می‌رساند و ممکن است از میوه دادن بیفتند، بنابراین لازم است آن را تا زمان معینی حفظ کنند و بعد طبق دستور امام(ع) و مطابق مفاد وقف‌نامه آن را در همان نخلستان و در همان سرزمینی که پرورش یافته و از همه جا برای رشد و نمو آن مساعدتر است نشانند... چراکه اگر نخلستان پر نخل نباشد سرما و گرما زودتر به آن آسیب می‌رساند؛ اما هنگامی که تمام زمین نخلستان پر از نخل شود، آفات و آسیب‌های آن کمتر خواهد بود. این سخن بدان معنا نیست که فاصله‌های معقول در میان درختان نادیده گرفته شود که آن هم سبب تضعیف باغ می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۲۸۹/۹-۲۸۸).

۲-۲-۲. ردائل رفتاری انسان با طبیعت

استفاده نامناسب از مظاهر طبیعت و آسیب وارد کردن به آن‌ها امری مذموم است. طباطبایی در تفسیر المیزان ضمن شرح امکان یا عدم‌امکان حشر حیوانات با توجه به آیه‌ی ﴿ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ﴾ (انعام/۳۸)

(سپس همه به‌سوی پروردگار خود گردآوری می‌شوند)، به حشر دیگر آفریده‌های خداوند نیز اشاره نموده است: از آیات بسیار دیگری استفاده می‌شود که نه تنها انسان و حیوانات محشور می‌شوند، بلکه آسمان‌ها و زمین و آفتاب و ماه و ستارگان و جن و سنگ‌ها و بت‌ها و سایر شرکائی که مردم آن‌ها را پرستش می‌کنند و حتی طلا و نقره‌ای که اندوخته شده و در راه خدا انفاق نگردیده همه محشور خواهند شد و با آن طلا و نقره پیشانی و پهلوی صاحبانشان داغ می‌شود. قرآن کریم در خصوص این‌گونه موجودات تعبیر به حشر فرموده و لیکن چنین فرموده است: ﴿وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾ (قیامت/۹) (زمانی که مهر و ماه جمع می‌شود) و ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَ بَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾ (ابراهیم/۴۸) (روزی که آسمان و زمین به آسمان و زمین دیگری تبدیل و همه برای خدای واحد قهار ظاهر می‌شوند) (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰۸/۷-۱۰۷). از طرفی با پذیرش این که هر عملی که آدمی انجام می‌دهد، هر چند اندک و ناچیز باشد پرسش و بازخواست به‌دنبال خود دارد و به سختی مورد بررسی و بازپرسی قرار می‌گیرد تا آن اندازه که درباره‌ی جاها و مکان‌ها نیز پرسش خواهد شد؛ به‌عنوان نمونه گفته می‌شود: چرا در این‌جا وطن کرده و از آن‌جا دوری گزیدید؟ ... (بحرانی، ۱۳۷۵: ۵۸۳/۳). بنابر آن چه گفته شد لزوم دوری از ردائل رفتاری با طبیعت روشن می‌گردد.

۲-۲-۱. پیش‌گویی با استفاده از ستاره‌شناسی

یکی از ردائل رفتاری که امام(ع) از آن نهی فرموده است استفاده از ستارگان برای پیش‌گویی و تشخیص نفع و ضرر انسان است. هنگامی که امام علی(ع) و لشکریانش آماده حرکت برای نبرد با خوارج بودند، شخصی از طریق ستاره‌شناسی و محاسبات عرض کرد که اگر در این ساعت حرکت کنید، پیروز نمی‌شوید و من از راه علم ستاره‌شناسی این محاسبه را کردم، امام(ع) خطاب به وی فرمود:

«گمان می‌کنی تو از آن ساعتی آگاهی که اگر کسی حرکت کند زیان نخواهید دید و می‌ترسانی از ساعتی که اگر کسی حرکت کند ضرری دامن‌گیر او خواهد شد کسی که گفتار تو را تصدیق کند، قرآن را تکذیب کرده است و از یاری طلبیدن خدا در رسیدن به هدف‌های دوست‌داشتنی و محفوظ ماندن از ناگواری‌ها، بی‌نیاز شده است گویا می‌خواهی به جای خداوند، تو را ستایش کنند چون به گمان خود مردم را به ساعتی آشنا کردی که منافعشان را به‌دست می‌آورند و از ضرر و زیان در امان می‌مانند. ای مردم، از فراگرفتن علم ستاره‌شناسی برای پیش‌گویی‌های دروغین، بپرهیزید، جز آن مقدار از علم نجوم که در دریانوردی و صحرانوردی به آن نیاز دارید، چه این که ستاره‌شناسی شما را به غیب‌گویی و غیب‌گویی به جادوگری می‌کشاند و ستاره‌شناس چون غیب‌گو و غیب‌گو چون جادوگر و جادوگر چون کافر و کافر در آتش جهنم است. با نام خدا حرکت کنید» (خطبه/۷۹).

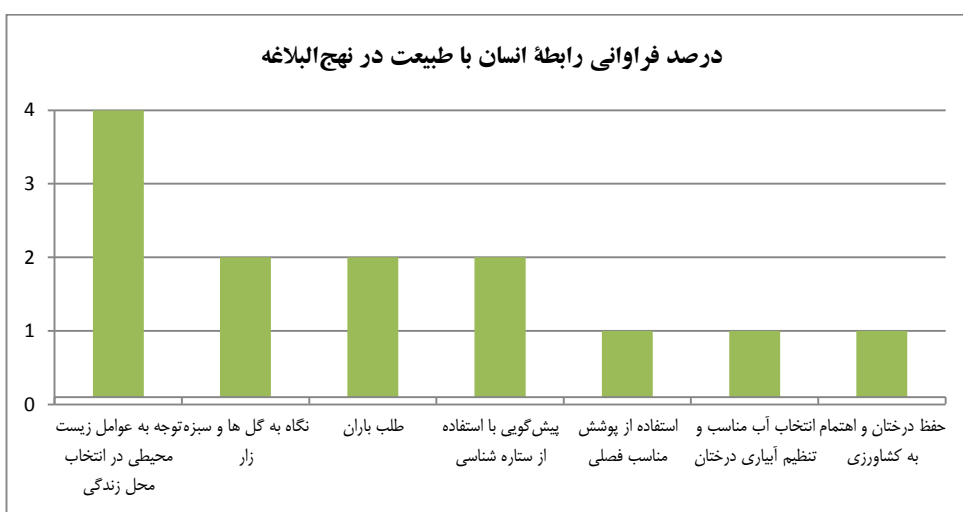
امام(ع) ضمن بر حذر داشتن آنان از توجه به غیر خدا و استفاده نامناسب از ستارگان به تبیین این نکته می‌پردازد که در سفرهای دریایی و بیابانی ستارگان راه را به شما نشان خواهند داد. آموختن علم ستاره‌شناسی به خودی‌خود اشکالی ندارد اما استفاده‌ی نامناسب از آن نهی شده است و موارد کاربرد آن نیز در کلام امام(ع) بیان شده است: «ستارگان را نشانه‌های هدایتگر بیابان ماندگان سرگردان قرار داد تا

به وسیله آن‌ها راهنمایی شوند، ستارگانی که پرده‌های تاریک شب مانع نورافشانی آن‌ها نمی‌گردد...» (خطبه/۱۸۲).

۲-۳. درصد فراوانی رابطه انسان با طبیعت

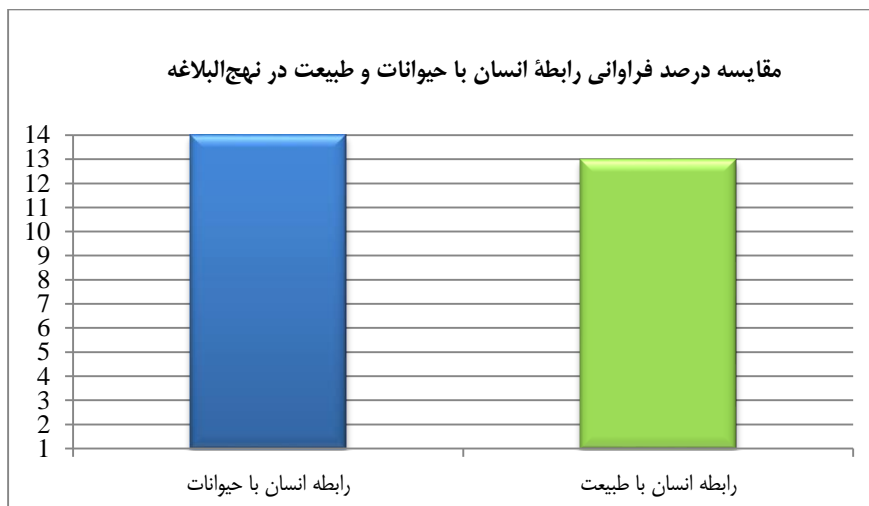
تمام مصادیق یافت شده در نهج البلاغه پیرامون رابطه انسان با حیوانات به صورت جداگانه شمارش شد و مشخص گردید که در رابطه انسان با طبیعت، توجه به عوامل زیست‌محیطی جهت انتخاب محل سکونت با ۴ بار تکرار، از بالاترین بسامد برخوردار است. نمودار ذیل نیز گویای این مسأله است. درصد فراوانی دیگر موارد نیز مشاهده می‌گردد.

نمودار ۲: درصد فراوانی رابطه انسان با طبیعت در نهج البلاغه

۲-۳. مقایسه درصد فراوانی رابطه انسان با حیوانات و طبیعت

تمام مصادیق یافت شده در نهج البلاغه پیرامون رابطه انسان با حیوانات و رابطه انسان با طبیعت به صورت جداگانه شمارش شد و مشخص گردید که چگونگی رفتار با حیوانات در نهج البلاغه ۱۴ بار مورد اشاره قرار گرفته همچنین رابطه انسان و طبیعت نیز ۱۳ بار ذکر شده است.

نمودار ۳: مقایسه درصد فراوانی رابطه انسان با حیوانات و طبیعت در نهج البلاغه

۳. نتیجه‌گیری

محیط‌زیست در کانون توجه شریعت قرار دارد و از جمله نعمت‌های الهی است که دربردارنده منافع فراوان برای مخلوقات است. در اسلام بیش از هر دین و مکتبی به رفتار صحیح با محیط‌زیست سفارش شده است. در این مقاله به نقش آخرت‌گرایی در رابطه متقابل انسان و محیط‌زیست پرداخته شد و نتایج ذیل حاصل گردید:

۱. رابطه انسان با محیط‌زیست مشتمل بر دو بخش رابطه انسان با حیوانات و رابطه انسان با طبیعت است که هر یک در قالب فضائل و ردائل رفتاری مورد طرح و بررسی قرار گرفت.

۲. فضائل رفتاری انسان با حیوانات مشتمل بر این رفتارها است: احساس مسؤولیت نسبت به حیوانات، سپردن حیوانات به چوپانی مهربان، فرصت دادن به حیوانات جهت تغذیه کافی، استراحت دادن به حیوانات، رعایت عدالت در سوار شدن بر حیوانات، مراعات حال حیوانات زخمی، خسته، پیر و معیوب. ردائل رفتاری انسان با حیوانات نیز شامل این موارد است: گرفتن طعمه از دهان حیوانات، ترساندن حیوانات هنگام ورود میان آنان، مثله کردن حیوانات مرده، جدایی انداختن بین حیوانات ماده و فرزند، دوشیدن تمام شیر حیوانات نوزاد دار. در بین این موارد فرصت دادن به حیوانات جهت تغذیه کافی بیش از دیگر موارد در نهج‌البلاغه مورد اشاره قرار گرفته است. ردائل نیز همگی به یک‌میزان در نهج‌البلاغه مطرح شده‌اند.

۱- فضائل رفتاری انسان با طبیعت نیز شامل این موارد می‌گردد: نگاه به گل‌ها و سبزه‌زار (فضای سبز)، استفاده از پوشش مناسب فصلی، توجه به عوامل زیست‌محیطی در انتخاب محیط زندگی، انتخاب آب مناسب و تنظیم آبیاری درختان، طلب باران، حفظ درختان و اهتمام به کشاورزی. ردیلت رفتاری انسان با

طبیعت که در نهج البلاغه مطرح شده پیش‌گویی با استفاده از ستاره‌شناسی است. در بین این موارد توجه به عوامل زیست‌محیطی در انتخاب محیط زندگی از بسامد بیشتری برخوردار است.

۲- در بین رفتارهای مربوط به حیوانات و طبیعت، چگونگی رفتار کردن با حیوانات بسامد بیشتری داشته است.

۳- تقویت رابطه انسان با محیط‌زیست هم به آخرت‌گرایی انسان کمک می‌کند و هم متأثر از آخرت‌گرایی است؛ بنابراین می‌توان چنین استنتاج کرد که میان رابطه انسان با محیط‌زیست و آخرت‌گرایی رابطه‌ای مستقیم و دوسویه برقرار بوده و تقویت یا غفلت از هر کدام بر دیگری اثرگذار است.

۴- انسان در روز قیامت نسبت به تمام افعال خویش از جمله رفتارهایش در قبال محیط‌زیست، مورد سؤال واقع می‌شود. نگاه آخرت‌گرایانه موجب می‌گردد که به طبیعت و حیوانات فقط به چشم یک ابزار برای برطرف کردن نیازها نگریسته نشود؛ زیرا ضایع کردن هر کدام از این مواهب الهی و تزییع حقوق و بدرفتاری با آنان عذاب الهی را در پی خواهد داشت و هرگونه رفتار نیکو با حیوانات به‌عنوان مخلوق خداوند و جاننداری که از کرامت برخوردار است شایسته دریافت پاداش است. در نظر گرفتن رفتارهای مربوط به طبیعت نیز به انسان در بهره‌مندی از زندگی سالم، پرنشاط و پربرکت کمک خواهد کرد.

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۹۳). مترجم: علی مشکینی. قم: الهادی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. محقق: جمال‌الدین میردامادی. جلد ۱۱. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع- دار صادر.
- اسلامپور کریمی، عسکری. (۱۳۸۵). «تأثیر محیط‌زیست سالم بر انسان در آموزه‌های اسلامی». **مجله پاسدار اسلام**. شماره ۳۰۰، ۵۴-۴۰.
- بحرانی، ابن میثم. (۱۳۷۵). **ترجمه تشرح نهج البلاغه**. مترجم: قربانعلی محمدی مقدم و علی اصغر نوایی یحیی‌زاده. جلد ۱ و ۳ و ۵. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعه. مصحح: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام. جلد ۱۷. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴). **تاج العروس من جواهر القاموس**. مصحح: علی هلالی و علی سیری. جلد ۱۵. بیروت: دارالفکر.
- دشتی، محمد. (۱۳۹۳). **ترجمه نهج البلاغه**. قم: پیام مقدس.
- رضایی، پروانه. (۱۳۸۹). «نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط‌زیست از منظر نهج‌البلاغه». **معرفت اخلاقی**. سال اول، شماره سوم، ۱۴۵-۱۵۸.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). **تفسیر المیزان**، مترجم: سید محمدباقر موسوی همدانی. جلد ۷. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). **الکافی**. مصحح: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی. جلد ۶. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). **بحار الأنوار**. مصحح: جمعی از محققان. جلد ۶۱. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). **تفسیر نمونه**. جلد ۵. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- ----- (۱۳۷۵). **پیام امام امیرالمؤمنین(ع): شرح تازه و جامع بر نهج‌البلاغه**. جلد ۱. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ----- (۱۳۸۷). **پیام امام امیرالمؤمنین(ع): شرح تازه و جامع بر نهج‌البلاغه**. جلد ۹. قم: انتشارات امام علی بن ابی‌طالب (ع).